

§ 1. Поняття влади. Співвідношення політичної та державної влади, державної влади і держави

Влада — явище соціальне. Соціальна влада присутня (хоча й у прихованій формі) скрізь, де є усталені об'єднання людей: у сім'ї, виробничих колективах, державі, тобто там, де є реальні можливості і спроможність впливати на поведінку людей за допомогою яких-небудь засобів. Динаміка розвитку будь-якої організованої спільноті людей є боротьбою між владою і хаосом.

У найширшому значенні влада — завжди вольові відносини: індивіда до самого себе (влада над собою), між індивідами, групами, класами в суспільстві, між громадянином і державою, між посадовою особою і підлеглим, між державами. Реалізується вона у сфері особистої та суспільної діяльності — політичної, економічної, правової.

Основними компонентами влади є її суб'єкт, об'єкт, засоби (ресурси) і процес, що призводить до руху всіх її елементів (механізм і засоби взаємодії суб'єкта і об'єкта).

Влада — завжди двостороння взаємодія суб'єкта і об'єкта. Влада ніколи не є відносинами лише однієї особи (або органа), якщо не мати на увазі владу людини над собою (але це вже психологічний, а не соціальний феномен). Влада означає відносини залежності між людьми: з одного боку, нав'язування волі когось іншого, з іншого — підкорення їй. Інакше — це владовідносини між суб'єктом і об'єктом.

Сутністю влади є вольові відносини (керування /панування/ — підкорення). Влада припускає верховенство, монопольне право суб'єкта приймати рішення («авторитетні рішення»), обов'язкові і значущі для об'єкта, і спроможність забезпечувати виконання прийнятих зобов'язань, тобто контролювати об'єкт. Суспільство об'єктивно потребує влади. Вона протистоїть анархії, перешкоджає руйнівним діям, небезпечним для всього соціального організму. Авторитет, право, насильство — засоби, за допомогою яких влада має спроможність і можливість здійснювати свою волю, певним чином впливати на діяльність і поведінку людей.

почалося після прийняття Верховною Радою України історичного акта — Декларації про державний суверенітет 16 липня 1990 р. і Акта про незалежність України 24 серпня 1991 р., схваленого народом України 1 грудня 1991 р.

Для виникнення владних відносин необхідно, щоб суб'єкт мав такі якості:

- волю до влади, тобто бажання панувати і готовність брати на себе пов'язану з цим відповідальність;
- компетентність, тобто знання сутності справи, стану і настрою підвладних, уміння використовувати ресурси, мати авторитет.

Готовність до підкорення об'єкта владарювання залежить від низки чинників:

- від його якостей;
 - від висунутих до нього вимог;
 - від ситуації та засобів впливу, які має суб'єкт;
- від сприйняття суб'єкта об'єктом залежно від наявності (або відсутності) у нього авторитету.

На відміну від ранніх експлуататорських держав, де об'єкт владарювання був безправним і зобов'язаним беззаперечно підкорятися суб'єкту владарювання, у сучасних демократичних державах якості об'єкта політичного владарювання визначаються насамперед його політичною і правовою культурою.

Соціальна (публічна) влада — вольові (керівництва — підкорення) відносини між людьми з приводу організації їх спільної діяльності, вироблення та здійснення спільної для даного соціального колективу волі (інтересу).

Державна влада є особливим різновидом соціальної влади. Якщо у первісному суспільстві соціальна влада має публічний (суспільний) характер, то в класово-організованому — політичний. У державі ми маємо справу з політичною владою. В аналізі політичних систем суспільства влада посідає таке саме місце, як гроші в економічних системах: вона має міцні корені в суспільному і приватному житті громадян.

Яке співвідношення політичної та державної влади?

Є дві точки зору з цього питання:

- «політична влада» і «державна влада» — поняття тотожні, оскільки політична влада походить від держави і здійснюється за її прямої або опосередкованої участі;
- «політична влада» і «державна влада» — поняття не тотожні, однак усіяка державна влада є політичною.

Дійсно, політична влада нерозривно пов'язана із владою державною, знаходить у ній своє продовження. Державна влада — головний, типовий засіб здійснення політичної

влади.

Відмінності політичної та державної влади важко виділити, проте вони є.

1. Всяка державна влада має політичний характер, але не всяка політична влада є державною. Прикладом може служити двовладдя в Росії 1917 р. -- влада Тимчасового уряду і влада Рад. Володіючи політичною владою, Ради на той час не мали самостійної державної влади. Інший приклад — політична влада в Анголі, Гвінеї-Бісау, Мозамбіку, які перестали бути колоніями Португалії (до проголошення незалежності в 1974 і 1975 рр.)[1]. Таку владу можна назвати переддержавною, або додержавною. Лише згодом вона стає державною, набуває загального характеру.

2. Державна влада виконує роль арбітра у відносинах між різними соціальними верствами суспільства, пом'якшує їх протиборство, виконує «спільні справи». Держава — центральний інститут політичної влади. Ядром політики як сфери діяльності, пов'язаної з відносинами між класами, націями та іншими соціальними групами, є проблема завоювання, утримання і використання державної влади. Термін «політична влада» покликаний підкреслити реальну здатність і можливість класу (соціальної верстви, соціальної групи), який не має влади, вести боротьбу за її завоювання, проводити свою волю в політику — в межах правових норм і за їх допомогою.

Політична діяльність не вичерpuється державною діяльністю. Вона здійснюється в рамках різних політичних партій, профспілок, міжнародних організацій. За допомогою політичної влади реалізуються життєво важливі інтереси значних і впливових груп суспільства (класів, націй, етнічних спільнот та ін.).

На відміну від державної влади, політична влада класу, іншої соціальної спільноти не спроможна виконати роль умиротворителя протиборних сил суспільства або здійснювати «спільні справи».

3. Політична і державна влада мають різні механізми здійснення. Державна влада характеризується наявністю апарату управління і апарату примусу. Вона має владний примусовий вплив на поведінку людей та їх організацій, забезпечених державно-правовими методами.

Політична влада класу та іншої соціальної спільноти здійснюється через: а) їх організації (опосередкований шлях); б) політичні виступи (безпосередній шлях). Якщо влада класу реалізується за допомогою державного апарату зі спирянням на апарат примусу, можна говорити про державну владу. Державна влада не може протистояти політичній владі, оскільки політичну владу в суспільстві не можна уявити без держави. Держава є основним універсальним акумулятором політичної влади, тому що має можливість:

- а) надавати інтересу (волі) влади загальнообов'язкового характеру;
- б) використовувати спеціальні органи (апарат) для його (її) здійснення;

в) вдаватися в разі потреби до примусу.

Зазвичай державна влада є основним напрямком здійснення політичної влади класу (соціальної верстви, соціальної групи) у державних формах за допомогою властивих лише їй засобів і методів.

Політична влада — публічні, вольові (керівництва — підкорення) відносини, що утворюються між суб'єктами політичної системи суспільства (у тому числі державою) на основі політичних і правових норм.

Державна влада — публічно-політичні, вольові (керівництва — підкорення) відносини, що утворюються між державним апаратом і суб'єктами політичної системи суспільства на підґрунті правових норм, зі спирянням, у разі потреби, на державний примус. Державна влада відносно самостійна і складає основу функціонування державного апарату.

У різних суспільствах і державах характер влади відрізняється: в одних «керівництво» з боку держави означає пряме насильство, в інших — прихований примус, у третіх — організацію і переконання. Має місце й поєднання різних засобів здійснення державної волі.

Панування, систематичне насильство, примус — влада антидемократична.

Переконання, авторитет, служіння суспільству, дотримання загальнолюдських цінностей — влада демократична.

Будь-яка державна діяльність потребує керівництва, керівництво — влади, а будь-яка влада — легітимності'. Ознаки (риси) державної влади:

- 1) публічна влада — виступає від імені всього суспільства (народу), має «публічну» основу своєї діяльності (казенне майно, власні прибутки, податки);
- 2) апаратна влада — концентрується в апараті, системі органів держави і через ці органи здійснюється;
- 3) верховна влада — юридичне уособлює загальнообов'язкову волю всього суспільства, має у своєму розпорядженні монопольне право видавати закони і спиратися на апарат примусу як на один із засобів дотримання законів та інших правових актів;
- 4) універсальна влада — поширює владні рішення на усе суспільство: вони є загальнообов'язковими для всіх колективних і індивідуальних суб'єктів;
- 5) суверенна влада — відділена від інших видів влади усередині країни (від партійної, церковної та ін., від влади інших держав). Вона незалежна від них і має виключне монопольне становище у сфері державних справ;
- 6) легітимна влада — юридичне (конституційне) обґрунтована і визнана народом країни,

а також світовою спільнотою. Наприклад, представницькі органи набувають легітимності в результаті проведення виборів, передбачених і регламентованих законом.

Нелегітимна влада вважається узурпаторською. Узурпацією є порушення правових процедур при проведенні виборів або їх фальсифікація. Зловживання легітимною владою, тобто використання її в протизаконних цілях на лихо суспільству і державі, перевищення владних повноважень, є також узурпацією влади.

Легітимність (у широкому розумінні) — це визнання правомірності державної влади населенням і міжнародним співтовариством. Визнання законності її походження і способу встановлення означає одержання владою кредиту довіри з боку народу, згоду народу підкорятися. У вузькому розумінні — це визнання законності влади, утворення її відповідно до процедури, передбаченої правовими нормами. Вимога легітимності виникла як реакція проти насильницької зміни влади в державі, усвідомлення суспільством переваги порядку і стабільності над порушенням загальнозвізнаних норм, захопленням влади силою. Є дві позиції в розумінні легітимності влади: 1) ліберально-демократична позиція полягає у визнанні влади, що сформувалася в результаті демократичних процедур; 2) прагматична позиція віддає перевагу влади не стільки виборній, скільки здатній опанувати складну ситуацію і підтримувати в суспільстві порядок.

Стаття 5 Конституції України говорить: «Ніхто не може узурпувати державну владу»;

7) легальна влада — узаконена у своїй діяльності, в тому числі у застосуванні сили в межах держави (наявність спеціально створених органів для утримання влади і втілення її рішень у життя). Легальність — це юридичне вираження легітимності: здатність втілюватися в нормах права, функціонувати в межах закону. Діяльність легальної влади спрямована на стабілізацію суспільства. Нелегальна влада (наприклад, мафіозна, злочинна) діє поза рамками закону, вносить беззаконня і безладдя до суспільства.

Яке співвідношення держави і державної влади?

Поняття «держава» і «державна влада» — близькі і багато в чому збіжні. У ряді випадків вони вживаються як тотожні, взаємозамінні. Але між цими поняттями є й відмінності. Поняття «держава» є місткішим: воно охоплює не лише владу само по собі, але й інші інститути, органи влади. Державна влада — це самі владостосунки (керівництво /планування/ — підкорення).

§ 2. Поняття і ознаки держави

У спеціальній літературі розробляється чимало визначень поняття держави, котрі відбивають такі його аспекти:

- держава як організація політичної влади;
 - держава як апарат влади;
- держава як політична організація всього суспільства.

Кожний із зазначених аспектів заслуговує на увагу. Дійсно, розуміння держави як організації політичної влади підкреслює, що серед інших суб'єктів політичної системи вона виділяється особливими якостями, є офіційною формою організації влади, причому одноособовою організацією політичної влади, яка управляє усім суспільством. Водночас політична влада — одна із ознак держави. Тому недоцільно зводити до неї поняття держави.

Із зовнішнього боку держава виступає як механізм здійснення влади і управління суспільством, як апарат влади. Розгляд держави через безпосереднє втілення політичної влади в апараті, системі органів — також не розкриває повністю її поняття. У разі такого розгляду не враховується діяльність системи органів місцевого самоврядування та інших.

Держава є особливою політичною реальністю. Розкриваючи зміст поняття держави, слід підвести її під таке родове поняття, як політична організація. Якщо державу до середини XIX ст. можна визначати як політичну організацію панівного класу, то пізніша, й особливо сучасна, держава — це політична організація всього суспільства. Держава стає не просто владою, що спирається на примус, а цілісною організацією суспільства, яка виражає і охороняє індивідуальні, групові і суспільні інтереси, забезпечує організованість у країні на підґрунті економічних і духовних чинників, реалізує головне, що надає людям цивілізація, — народовладдя, економічну свободу, свободу автономної особи.

Визначити загальне поняття держави, яке б відбивало всі без винятку ознаки і властивості, характерні для кожного з її періодів у минулому, дійсному і майбутньому, неможливо. Водночас будь-яка держава має набір таких універсальних ознак, що виявляються на всіх етапах її розвитку. Такими ознаками є територія, населення, влада.

Держава -- суверенна політико-територіальна організація суспільства, що володіє владою, яка здійснюється державним апаратом на основі юридичних норм, що забезпечують захист і узгодження суспільних, групових, індивідуальних інтересів зі спирянням, у разі потреби, на легальний примус.

Загальні ознаки держави.

Держава — єдина політична організація, яка:

- 1) охоплює усе населення країни в просторових межах. Територія — матеріальна основа існування держави. Сама територія не породжує держави. Вона лише створює простір, у межах якого держава простирає свою владу на населення, що мешкає тут.
Територіальна ознака породжує громадянство — юридичний зв'язок особи з даною державою, який виражається у взаємних правах і обов'язках. Громадянин держави набуває: а) обов'язок підкорятися державно-владним велінням; б) право на заступництво і захист держави;
- 2) має спеціальний апарат управління — систему державних органів, що складаються з особливого розряду осіб, професіоналів з управління;
- 3) має у своєму розпорядженні апарат легального примусу: збройні сили, установи і заклади примусового характеру (армія, поліція, тюремні і виправно-трудові установи);
- 4) в особі компетентних органів видає загальнообов'язкові юридичні норми, забезпечує їх реалізацію, тобто держава організує громадське життя на правових засадах, виступаючи, таким чином, як арбітр, що узгоджує індивідуальні, групові і суспільні інтереси. Вона забезпечує і захищає права своїх громадян, а також інших людей, що перебувають на її території. Без права, законодавства держава не в змозі ефективно керувати суспільством, забезпечувати здійснення прийнятих нею рішень;
- 5) має єдину грошову систему;
- 6) має офіційну систему оподаткування і фінансового контролю;
- 7) має суверенітет;
- 8) має формальні реквізити — офіційні символи: прапор, герб, гімн.

Слід зважити на те, що держава може бути світською і теократичною. Більшість держав світу — світські, тобто такі, в яких розмежовані сфери дії церкви і держави (церква відокремлена від держави). У теократичних державах влада належить церковній ієрархії (Монголія до 1921 р., сучасний Ватикан).

§ 3. Сутність держави

Щоб розкрити поняття держави, необхідно проникнути до її сутності.

Сутність держави — це внутрішній зміст її діяльності, який виражає єдність загальносоціальних і вузькокласових (групових) інтересів громадян. Будь-яка держава, разом із вирішенням сухо класових завдань, виконує й загальносоціальні завдання («спільні справи»), без яких не може функціонувати жодне суспільство. Це — засоби транспорту і зв'язку, будівництво шляхів, іригаційних споруд, боротьба з епідеміями, злочинністю, заходи щодо забезпечення миру та інші.

Два аспекти сутності держави визначилися з моменту її виникнення:

- класовий аспект — захист інтересів економічно пануючого класу, здійснення організованого примусу;
- загальносоціальний аспект — захист інтересів усього суспільства, забезпечення громадського блага, підтримання порядку, виконання інших загальносоціальних справ. Загальносоціальний аспект сутності держави особливо яскраво проявляється в її зіставленні з громадянським суспільством (див. § «Громадянське суспільство і держава»).

Співвідношення вузькокласових (групових) інтересів пануючої верхівки (еліти) і інтересів усього суспільства за різних історичних часів не однаково. Як правило, посилення однієї з них призводить до послаблення іншої. До середини XIX ст. у більшості країн перевага була на боці організованого примусу, захисту інтересів економічно пануючого класу[2]. Поступово у ряді цивілізованих держав Заходу в зв'язку із розвитком громадянського суспільства усе більшого значення набувають загальносоціальний аспект державної діяльності, завдання забезпечення суспільного блага. У наші дні цей аспект відіграє істотну роль у неокапіталістичних і неосоціалістичних державах, у тому числі в Україні.

Перевага загальносоціального аспекту сутності держави відбулася завдяки зниженню частки його класового змісту як певного результату розвитку громадянського суспільства, твердження прав і свобод особи. У сучасних цивілізованих державах не стало чітко виражених класів, соціальні суперечності втратили антагоністичний характер, зріс загальний життєвий рівень населення.

Зміст діяльності держави набув нових якостей:

- держава стала на шлях подолання суспільних суперечностей не шляхом насильства і придушення, а за допомогою досягнення громадського компромісу, толерантності, створення умов для розвитку громадянського суспільства;
- держава у своїй діяльності широко використовує такі загальнодемократичні ідеї та

інститути, як поділ влади, плюралізм думок, висока роль суду, гласність та ін.;

- держава застосовує засоби захисту людини праці, соціальної захищеності всіх громадян;

- на міжнародній арені держава проводить політику, що потребує взаємних поступок, компромісів, домовленостей з іншими державами.

Така держава в сучасних західних теоріях трактується як надкласова, що представляє інтереси всіх верств суспільства. Вона називається соціальною правовою державою, державою соціальної демократії. Сутність цієї держави не позбавлена класового аспекту, проте він не настільки виражений, як в експлуататорських державах — рабовласницьких, феодальних, буржуазних.

Більш того, у сучасних державах (внаслідок втрати антагоністичного характеру класових суперечностей) ці аспекти аж ніяк не обов'язково протилежні один одному. Соціальна правова держава припускає наявність громадянського суспільства, де громадянин — суб'єкт права — є вільною, автономною особою (див. главу «Соціальна правова держава»).

§ 4. Суверенітет держави і його співвідношення із суверенітетом народу і суверенітетом нації

Суверенітет держави — політико-юридична властивість державної влади, яка означає її верховенство і повноту всередині країни, незалежність і рівноправність ззовні.

Відрізняють дві сторони державного суверенітету[3]:

внутрішню: виражає верховенство і повноту державної влади відносно до усіх інших організацій у політичній системі суспільства, її монопольне право на законодавство, управління і юрисдикцію[4] усередині країни в межах усієї державної території;

зовнішню: виражає незалежність і рівноправність держави як суб'єкта міжнародного права у взаємовідносинах з іншими державами, недопустимість втручання у внутрішньодержавні справи ззовні.

Внутрішній суверенітет називають ще законодавчим суверенітетом, оскільки він припускає право законодавчої влади видавати закони.

У Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р. зазначені такі

ознаки державного суверенітету України:

- 1) верховенство (інакше: прерогатива влади) -- відсутність іншої більш високої суспільної влади на території країни: державна влада може скасувати, визнати недійсним будь-який прояв усякої іншої суспільної влади;
- 2) самостійність — можливість самостійно приймати рішення усередині країни і ззовні за дотримання норм національного та міжнародного права;
- 3) повнота (інакше: універсальність) — поширення державної влади на всі сфери державного життя, на все населення і громадські організації країни;
- 4) неподільність влади держави в межах її території — одно-особовість влади в цілому і лише функціональний її поділ на гілки влади: законодавчу, виконавчу, судову; безпосереднє здійснення владних велінь по їх каналах;
- 5) незалежність у зовнішніх відносинах — можливість самостійно приймати рішення ззовні країни за дотримання норм міжнародного права і поважання суверенітету інших країн;
- 6) рівноправність у зовнішніх відносинах — наявність у міжнародних відносинах таких прав і обов'язків, як й у інших країн.

До зазначених ознак суверенітету слід додати:

- 7) невідчужуваність — неможливість довільної відчуженості легітимної та легальної влади, лише наявність закріпленої законом можливості делегувати суверенні права держави органам місцевого самоврядування (в унітарній державі), суб'єктам федерації та органам місцевого самоврядування (у федеративній державі).

У Конституції України проголошується: «Суверенітет України поширюється на всю її територію» (ст. 2).

Суверенітетом володіють будь-які держави незалежно від розміру їх території, кількості населення, форми правління і устрою. Суверенітет держави є основним принципом міжнародного права. Він знайшов своє вираження у Статуті ООН та інших міжнародних-правових документах.

Держава має суверенні права:

- право війни і миру;
- право видавати закони;
- право формувати державні органи;

- право визначати свою атрибутику (символіку та ін.);
- право встановлювати податки;
- право призначати своїх представників в інших державах і міжнародних організаціях;
- право вступати до міждержавних союзів та ін.

Проте держава не має права робити все, що вважає за необхідне, щодо інших держав. Проти таких дій застерігає міжнародне право. Державам, наприклад, забороняється застосовувати силу проти інших держав, за винятком самооборони або уповноваження з боку Ради Безпеки ООН. Іншим обмеженням свободи дій держави є юридичний обов'язок виконувати укладені нею договори. Так, члени Європейського Союзу уклали між собою договір, відповідно до якого велика частина їх економічного життя підлягає керівництву з боку Союзу. Крім того, Європейський Союз має власну систему права і свій власний суд, який виходить із принципу, що у разі виникнення суперечностей між законами Союзу і законами держави-учасниці пріоритет належить законам Союзу. Попри ці обмеження, члени Європейського Союзу залишаються суверенними державами.

Слід відрізняти суверенітет держави від суверенітету народу і суверенітету нації.

Суверенітет народу (народ — громадяни всіх національностей, що мешкають на території даної країни) означає верховенство народу як джерела і носія влади, його право самому вирішувати свою долю, безпосередньо або через представницькі органи брати участь у формуванні напрямку політики своєї держави, складу її органів, контролювати діяльність державної влади.

Суверенітет народу, закріплений у конституції, — якісна характеристика демократії, демократичного режиму в державі. У ст. 5 Конституції України записано: «Носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування».

Яким є співвідношення суверенітету держави і суверенітету народу?

Суверенітет держави не обов'язково припускає суверенітет народу. Суверенітет держави може поєднуватися з відсутністю суверенітету народу, з наявністю тоталітарного режиму, деспотії. Як правило (але не завжди), відсутність зовнішнього суверенітету держави спричиняє втрату суверенітету народу як внутрішньої свободи його політичного стану. У демократичній державі джерелом і основою співробітництва усіх влад є установча влада народу. Тут суверенітет народу є джерелом державного суверенітету.

Суверенітет нації^[5] означає повновладдя нації, яке реалізується через її основні права. Основні права нації — гарантована законом міра свободи (можливості) нації, яка відповідно до досягнутого рівня еволюції людства спроможна забезпечити її існування і розвиток. Міра свободи закріплена у вигляді міжнародного стандарту як загальна і рівна

для всіх націй.

Основні права нації:

- право на існування і вільний розвиток, володіння реальною можливістю визначати характер свого національного життя, включаючи спроможність реалізувати право на політичне самовизначення (державна самоорганізація — аж до створення самостійної держави);
- право на вільний розвиток національних потреб — економічних і соціальних;
- право на духовно-культурний розвиток, повага національної честі і гідності, розвиток національної мови, звичаїв, традицій;
- право розпоряджатися природними і матеріальними ресурсами на своїй території;
- право на мирне співіснування з іншими народами та націями;
- право на екологічну безпеку та ін.

Отже, суверенітет нації, її повновладдя означає володіння реальною можливістю визначати характер свого національного життя, самостійно вирішувати питання, що стосуються розвитку національної свободи і національних потреб, право на півагу національної честі і гідності, розвиток культури, мови, звичаїв, традицій, створення національних установ. Повновладдя однієї нації неможливо без дотримання суверенітету інших націй і народностей, без поважного ставлення до їх національних потреб і прав.

Український народ політичне самовизначився, створивши самостійну незалежну державу. Держава Україна сприяє консолідації і розвитку української нації, збереженню історичної пам'яті, традицій і культури, враховує етнічну, культурну, мовну і релігійну самобутність її корінних народів і національних меншин. Конституція України визначила українську мову державною мовою, наголосивши, що держава забезпечує всебічний розвиток як української мови у всіх сферах суспільного життя, так і вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин (ст. 10).

Яким є співвідношення суверенітету держави і суверенітету нації в багатонаціональних державах?

У багатонаціональній державі її суверенітет не може бути суверенітетом однієї нації як етносоціальної спільноти. Він містить у собі обов'язки відносно інших націй, які є сучасниками «титульної» нації, існують паралельно з нею.

Державний суверенітет, здійснюваний багатонаціональною державою, має гарантувати суверенітет кожній із націй, що об'єдналися. Якщо нація здійснила своє право на політичне самовизначення шляхом об'єднання в союзну державу (федерацію), суверенітетожної з націй, що об'єдналися, досягається шляхом забезпечення суверенних прав суб'єктів союзу, які поступилися частиною своїх прав багатонаціональній державі (наприклад, охороною спільних державних кордонів, здійсненням спільної фінансової, податкової і оборонної політики).

Головне полягає у тому, щоб нація, яка складає більшість у країні і дала назву державі, не використовувала свою перевагу для обмеження прав представників іншої нації. Протиправною і недопустимою є будь-яка національна дискримінація або прагнення однієї нації підкорити іншу.

Відповідно до Статуту ООН будь-яке державне утворення повинно поважати права нації на самовизначення і забезпечити гарантії даного права. Проте право на самовизначення не тотожне праву на державний суверенітет. Не можна ставити знак рівності між правом народів на самовизначення і правом на відокремлення, на входження до складу тієї чи іншої держави, а також вихід із складу держави. Національний суверенітет не обов'язково припускає державний суверенітет. Самовизначення може мати форму культурної автономії, тобто розвиток національної мови, викладання рідною мовою, відновлення і розвиток власної культури, мистецтва тощо. Якщо всі народи, що входять до багатонаціональної держави, домагатимуться права створення самостійної держави (державного суверенітету), то світ буде утягнуто в хаос.

Державний, народний і національний суверенітети є взаємозалежними в демократичній державі.

Україна як суверенна демократична держава втілює в собі суверенітет держави, суверенітет нації та суверенітет народу. Реалізація в Україні права на політичне самовизначення, аж до відокремлення (вищий щабель національного суверенітету, що призводить до встановлення державного суверенітету), є об'єктивно закономірним процесом.

§ 5. Функції держави

Функції держави — головні напрямки і види діяльності держави, обумовлені її завданнями і цілями і такі, що характеризують її сутність.

Функції держави не можна ототожнювати з функціями її окремих органів, які є частиною апарату держави і відбиваються у компетенції, у предметі ведення, у правах і

обов'язках (повноваженнях), закріплених за ними.

Наведені нижче функції держави відбивають реалізацію загально-соціальних, або «спільних справ» (а не класових), що забезпечують об'єктивне існування людей.

Можна класифікувати функції сучасної держави за різними критеріями: суб'єктами, об'єктами, способами, засобами та іншими елементами державної діяльності.

Функції держави за засобами її діяльності:

- законодавча;
- виконавча (управлінська);
- судова;
- правоохоронна;
- інформаційна.

Функції цивілізованої держави за сферами (об'єктами) її діяльності можна поділити на внутрішні і зовнішні.

Внутрішні функції — забезпечують внутрішню політику держави: 1) політична — вироблення внутрішньої політики держави, регулювання сфери політичних відносин, забезпечення народовладдя;

2) економічна — регулювання сфери економічних відносин, створення умов для розвитку виробництва; організація виробництва на основі визнання і захисту різних форм власності, підприємницької діяльності; прогнозування розвитку економіки;

3) оподаткування і фінансового контролю — організація і забезпечення системи оподаткування і контролю за легальністю прибутків громадян та їх об'єднань, а також за витратою податків;

4) соціальна — забезпечення соціальної безпеки громадян, створення умов для повного здійснення їх права на працю, життєвий достатній рівень; зняття і пом'якшення соціальних суперечностей шляхом гуманної та справедливої соціальної політики;

5) екологічна — забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території держави; охорона і раціональне використання природних ресурсів; збереження генофонду народу;

6) культурна (духовна) — консолідація нації, розвиток національної самосвідомості; сприяння розвитку самобутності усіх корінних народів і національних меншин; організація освіти; сприяння розвитку культури, науки; охорона культурної спадщини;

7) інформаційна — організація і забезпечення системи одержання, використання, поширення і збереження інформації;

8) правоохоронна — забезпечення охорони конституційного ладу, прав і свобод громадян, законності і правопорядку, довкілля, встановлених і регульованих правом усіх суспільних відносин.

Внутрішні функції держави можна поділити ще на дві основні групи: регулятивні та правоохоронні.

Зовнішні функції — забезпечують зовнішню політику держави:

- 1) політична (дипломатична) — встановлення і підтримання дипломатичних зносин з іноземними державами відповідно до загальновизнаних норм і принципів міжнародного права;
- 2) економічна — встановлення і підтримання торгово-економічних відносин з іноземними державами; розвиток ділового партнерства і співробітництва в економічній сфері з усіма державами, незалежно від їх соціального ладу та рівня розвитку; інтеграція до світової економіки;

3) екологічна — підтримання екологічного виживання на планеті;

4) культурна (гуманітарна) — підтримання і розвиток культурних і наукових зв'язків з іноземними державами; забезпечення збереження історичних пам'ятників та інших об'єктів, що мають культурну цінність; вжиття заходів щодо повернення культурних цінностей свого народу, які знаходяться за кордоном;

5) інформаційна — участь у розвитку світового інформаційного простору, встановлення режиму використання інформаційних ресурсів на основі рівноправного співробітництва з іншими державами;

6) оборона держави — захист державного суверенітету від зовнішніх посягань як економічними, дипломатичними, так і воєнними засобами;

7) підтримання світового правопорядку -- участь у врегулюванні міжнаціональних і міждержавних конфліктів; боротьба з міжнародними злочинами.

У зовнішніх функціях держави можна виділити два основні напрямки:

зовнішньополітична діяльність (тут особливе значення має функція оборони країни) і зовнішньоекономічна діяльність.

Особливості класових функцій експлуататорської держави

Внутрішні
Зовнішні

1. Функція придушення пригноблених класів. 2. Функція охорони приватної власності експлуататорів на засоби виробництва. 3. Функція ідеологічного придушення своїх класових і політичних супротивників.

1. Функція захоплення чужих територій. 2. Функція придушення визвольних рухів.

3. Функція охорони інтересів пануючих класів від посягання на них ззовні.

Не можна ототожнювати функції держави з формами їх реалізації — правовими та організаційними, а також із методами їх реалізації (переконання, заохочення, державний примус, придушення).

Основні правові форми здійснення функцій держави: право-творча, правозастосовна, правоохоронна, установча, контрольно-наглядова.

Конкретна функція держави являє собою єдність змісту, форм і методів здійснення державної влади у певній сфері діяльності держави; характеризується відомою самостійністю, однорідністю, повторюваністю.

Зміст внутрішніх і зовнішніх функцій держави змінюється на різних етапах її розвитку. Наприклад, протягом періоду становлення буржуазної держави економічна функція була слабко розвинutoю. З середини XIX ст., особливо у ХХ ст. з кінця 50-х років, у країнах Західної Європи і Північної Америки її роль значно зросла як за значущістю, так і за обсягом. Державно-правове регулювання соціально-економічної сфери суспільних відносин спрямоване на забезпечення політики «повної зайнятості» населення і запобігання економічним кризисам. Західні країни вдаються до допомоги системи планування (у тому числі довгострокового), створення спеціальних відомств з прогнозування розвитку економіки і соціального розвитку. Зріс вплив на приватний сектор шляхом різних засобів регулювання і контролю — політики цін, податків, інвестицій, експорту, імпорту, державних замовлень, кредитної політики тощо. Але це не означає, що держава поглинає діяльність приватного сектора в економіці, не створює умов для його розвитку.

На відміну від західних буржуазних країн у СРСР, до складу якого входила радянська Україна, приватний сектор був дозволений протягом дуже обмеженого часу (неп). Державне регулювання економічних відносин відігравало пануючу роль. Держава була монополістом у всіх сферах життедіяльності суспільства, а в економічній сфері перейняла на себе буквально все — від встановлення рівня інвестицій у ту чи іншу галузь економіки до найменування продуктів і цін на них.

У незалежній Україні з переходом до ринкових відносин зміст економічної функції

держави (у порівнянні з СРСР) істотно змінюються. Хоча сфера державного управління і не зводиться до державного сектора економіки, для втручання держави в приватний сектор економіки встановлюються межі.

Із визначенням курсу на побудову соціальної правової держави розширяються зміст і значення політичної, правоохоронної та інших функцій. Особливого значення набуває соціальна функція — створення державою умов, що забезпечують гідне життя людини (див. главу «Соціальна правова держава»).

§ 6. Типологія держав

Типологія — це теорія про типи тих чи інших явищ. Коли ми говоримо про типологію держав, то це значить, що йдеться про «поділ» усіх держав, що існували у минулому і існують натепер, на групи, класи — типи. Поділ держав на типи покликаний допомогти з'ясувати, чиї інтереси виражали і обслуговували держави, об'єднані в даний тип.

Тип держави — сукупність держав, що мають схожі загальні риси, які проявляються в єдності закономірностей і тенденцій розвитку, ґрунтуючись на однакових економічних (виробничих) відносинах, на однаковому поєднанні загальносоціального і вузь-когрупового (класового) аспектів їх сутності, аналогічному рівні культурно-духовного розвитку.

Тип держави характеризується:

- елітою (класом, соціальною групою), що перебуває при владі;
- системою виробничих відносин і форм власності, на яких ця влада ґрунтується;
- системою методів і засобів, які застосовує ця влада для захисту виробничих відносин і форм власності;
- реальним (а не декларованим) загальносоціальним змістом політики держави, її справжньою роллю у суспільстві;
- рівнем культурно-духовного розвитку населення держави в цілому і особи зокрема.

Є два підходи до типології держав:

формаційний
цивілізаційний

Формаційний підхід заснований на марксистському вченні про зміну суспільно-економічних формаций (їх базис — тип виробничих відносин), кожній із яких відповідає свій історичний тип держав. Рабовласницькій суспільно-економічній формaciї відповідає рабовласницький тип держави, феодальний — феодальний, буржуазний — буржуазний. Формація — це історичний тип суспільства, що ґрунтуються на певному способі виробництва. Переход від однієї суспільно-економічної формациї до іншої відбувається внаслідок зміни таких, що віджили, типів виробничих відносин і заміни їх новим економічним ладом.

Поняття історичного типу держави пов'язується з установленням закономірної залежності класової сутності держави від економічних відносин, що домінують у суспільстві на певному етапі його розвитку. Історичний тип відповідає до марксистсько-ленінської теорії відбиває єдність класової сутності всіх держав, що мають загальну економічну основу, обумовлену пануванням даного типу власності на засоби виробництва.

При такому підході держава набуває сутно класової визначеності, виступаючи як диктатура економічно пануючого класу. Називаючи три основні типи експлуататорських держав (рабовласницький, феодальний, буржуазний), К. Маркс, Ф. Енгельс, В.І. Ленін виділяли й останній (неексплуататорський) історичний тип — соціалістичну державу, яка у найближчій історичній перспективі повинна перерости в громадське комуністичне самоврядування. Соціалістична держава фактично розглядалася як антикапіталістична, що було хибою теоретичною основою для ототожнення прогресивних (цивілізованих) і регресивних (примітивних) моделей соціалізму, а також некоректних трактувань сутності комуністичної формациї.

Класово-формаційний підхід до типології держав був єдиним у нашій науковій і навчальній літературі до 90-х років ХХ ст.

Інший підхід — цивілізаційний — покладає в основу типової класифікації держав поняття «цивілізація»[6], її рівень, досягнутий тими чи іншими народами. Прихильники цивілізаційного підходу (Еллінек, Кельзен, Коркунов, Крюгер, Гелбрейт, Тойн-бі) відкидають формаційний підхід як одномірний і співвідносять державу насамперед із духовно-моральними і культурними чинниками суспільного розвитку. Англійський історик А.Тойнбі розуміє під «цивілізацією» відносно замкнений і локальний стан суспільства, яке відрізняється спільністю культурних, економічних, географічних, релігійних, психологічних та інших ознак. Кожна цивілізація (А.Тойнбі нараховує 21 цивілізацію) надає стійкої спільноті усім державам, що живуть в її межах.

Виходячи із ступеня духовності народу, культури, ідеології, національного характеру, менталітету, географічного середовища та інших чинників, прихильники цивілізаційного підходу поділяють цивілізації на:

- первинні;
- вторинні.

До первинних цивілізацій віднесені держави — давньосхідна (Єгипет, Персія, Шумери, Вавилон, Бірма та ін.), еллінська (Спарта, Афіни), римська, середньовічна; до вторинних — держави Західної Європи, Північної Америки, Східної Європи, Латинської Америки та ін.

Первинним цивілізаціям притаманна командно-адміністративна організація державної влади. Держава забезпечує як політичне, так і господарсько-соціальне функціонування суспільства, а не визначається ними. З первинних цивілізацій збереглися лише ті, що спромоглися послідовно розвити духовно-культурні засади в усіх видах діяльності людини (єгипетська, китайська, мексиканська, західна, православна, арабська та ін.).

Вторинні цивілізації (держави Нового і Новітнього часу, сучасні держави) виникли на основі відмінності, що позначилася від самого початку, між державною владою і культурно-релігійним комплексом. Влада виявилася не такою всемогутньою і все-проникаючою силою, якою вона поставала у первинних цивілізаціях. Європейська цивілізація, починаючи з часів античності, тяжіє до ринкововласницького устрою, громадянського суспільства і правої організації. Держави Північної Америки сприйняли і розвили цю спрямованість європейських держав.

Відмінність цивілізаційного підходу від формаційного полягає в можливості розкриття сутності будь-якої історичної епохи через людину, через сукупність пануючих у даний період уявленьожної особи про характер громадського життя, про цінності та мету її власної діяльності. Цивілізаційний підхід дозволяє бачити в державі не лише інструмент політичного панування експлуататорів над експлуатованими, але й найважливіший чинник духовно-культурного розвитку суспільства.

Таким чином, відповідно до цивілізаційного підходу:

- (1) сутність держави визначається як співвідношенням соціально-її сил, так і накопиченням, спадкоємністю культурно-духовних зразків поведінки;
- (2) політика держави — не стільки продукт гри соціальних сил, скільки результат впливу світогляду суспільства, його моралі, ціннісної орієнтації;
- (3) розмаїття національних культур обумовлює шляхи розвитку держав, їх типи.

Кожний з двох підходів має свої достоїнства і хиби. Хибою цивілізаційного підходу є нерідка недооцінка соціально-економічного чинника, звеличування культурного елемента як «душі, крові, лімфи, сутності цивілізації» (А. Тойнбі). До хиб формаційного підходу належить переоцінка класово-економічного чинника. Поза полем його зору залишається величезний пласт культурно-цинічних ідей і уявлень, котрі не можна схарактеризувати як класові. Не можна прийняти й існуючу в рамках формаційного підходу невіправдану апологетику соціалістичної держави як вищого і останнього історичного типу.

Однак слід віддати належне формаційному підходу в тому, що він привернув увагу до істотної ролі чинників економічного порядку, що впливають на формування держав і

зміну їх типів; до поетапності та природності історичного характеру їх розвитку. Не можна повністю відкидати класифікацію держав за історичними типами (рабовласницька, феодальна, буржуазна). Важливо зважувати на те, що критерій такого поділу обмежений певними рамками — «базисними», класово-економічними; що за формацийними межами залишено багато історичних явищ, які становлять глибинну сутність суспільства і держави.

Якому з двох підходів до типології держав слід віддати перевагу?

З позицій загальнолюдських цінностей, що перетворилися на домінуючі у другій половині ХХ ст., привабливіше виглядає цивілізаційний підхід — особливо до типології сучасних держав, які не можна підвести під формацийну класифікацію типів держав. Сучасна концепція цивілізації (що відмовилася від попередньої оцінки цивілізації лише як культурної спільноті та ґрунтуючись на визнанні її комплексного характеру) виявляється набагато ширшою і багатішою за формацийний підхід. Вона дозволяє пізнавати минуле через усі форми діяльності людини — економіко-трудову, соціально-політичну, культурно-духовну та інші — в усьому різноманітті суспільних зв'язків. Вона актуальна тому, що в центр вивчення минулого і теперішнього ставить людину як творчу і конкретну особистість, а не як класово-знеособлений індивідуум; не тільки розрізняє протистояння класів і соціальних груп, але й враховує сферу їх взаємодії на базі загальнолюдських цінностей[7].

Відзначимо, що класифікація держав за типами може бути здійснена за іншими критеріями.

Типи держав за рівнем захисту прав і свобод людини:

- правові: держави з режимом конституційної законності;
- неправові: або держави з режимом беззаконня, або держави з режимом революційної законності.

Типи держав за способом набуття влади:

- легітимні (набуття влади визнано законним із боку населення країни і міжнародного співтовариства);
 - нелегітимні, але існуючі де-факто (набуття влади здійснено незаконним шляхом).
-

§ 7. Деякі наукові концепції сучасної держави

ХХ ст. дало низку наукових концепцій сучасної держави, що обумовлено політичними процесами, які відбуваються в ній. Так, специфічний шлях розвитку державності деяких країн Азії та Африки (державна влада тут була узурпована партійною верхівкою) породив наукову концепцію так званої перехідної державності. Перехідна держава не вписується в рамки марксистсько-ленінської формацийної типології (рабовласницька, феодальна, буржуазна, соціалістична). Не підпадає вона й під критерій цивілізаційного підходу.

Відповідно до даної концепції перехідною є державність, що виникає в ході національно-візвольної боротьби незалежних народів і спирається на різnotипні виробничі відносини. У подальшому, в міру переважаючого розвитку пануючої форми власності (тут уже формацийний критерій), подібні держави повинні приєднатися до певного історичного типу держави — капіталістичної або соціалістичної. Так виникла теорія про перехідну державу — державу соціалістичної орієнтації (орієнтація на общинну, спільну власність) і державу капіталістичної орієнтації (орієнтація на збереження приватної власності).

Перехідні держави були в усі історичні періоди.

На європейському континенті, де позначився класичний варіант їх розвитку, — це держави, перехідні (а) від рабовласницького типу до феодального; (б) від феодального до буржуазного (капіталістичного); (в) від буржуазного до неокапіталістичного (інакше — до посткапіталістичного)

Україна також переживає перехідний період. Вона належить до держав, що взяли курс на гуманістичний демократичний правовий розвиток.

Концепція держави «загального благоденства» (Дж. Мюрдалль, Дж. Стречі та ін.) висунута у середині ХХ ст. щодо розвинутих капіталістичних держав (так званих «максимальних» держав). Ця теорія стала противагою, антиподом концепції держави «нічного сторожа» («мінімальної» держави), що відстоювала невтручання держави в економічну сферу, у відносини робітника та підприємця, у соціальні питання. Теорія держави «благоденства» взяла за основу ідею англійського економіста Дж.-М. Кейнса, відповідно до якої активне втручання держави в економічне життя є панацеєю від усіх соціальних негод, засобом згладжування класових суперечностей, оздоровлення і стабілізації економіки. Держава трактувалася як надкласова, що втратила свою стару класову сутність завдяки встановленню прогресивних податків, перерозподілу національного доходу, наданню соціальних послуг та ін.

Концепція держави «загального благоденства» є одним із варіантів теорії соціальної держави (див. главу «Соціальна правова держава»).

Теорія «конвергенції» набула популярності наприкінці 50-х років ХХ ст. (П. Сорокін, Дж.

Гелбрейт та ін.). Відповідно до цієї теорії в умовах науково-технічної революції (НТР) втрачається відмінність між капіталістичною та соціалістичною державами, відбувається їх зближення шляхом запозичення одна у одної позитивних рис, створюється «єдине постіндустріальне суспільство». Процес «соціалізації» капіталістичної держави проявляється в елементах планування і державного регулювання економіки. Процес капіталізації в соціалістичній державі полягає у зживанні «надмірної жорсткості» центрального державного управління, визнанні приватної власності, розвитку ринкової економіки, політичного плюралізму і мирного співіснування у сфері ідеології. У перспективі влада в конвергентному суспільстві, відповідно до теорії, позбавиться класового характеру і суспільно-політичного забарвлення (капіталістична і соціалістична), управління перейде до менеджерів (управляючих) — особливого прошарку, що виник у ході НТР. Ця теорія протистояла марксистсько-ленінській теорії про відмирання держави і переростання соціалістичної держави в суспільство комуністичного самоврядування.

У СРСР також виникли течії, за основані на вихідних положеннях цієї теорії. Наприклад, А.Д. Сахаров визначав конвергенцію як «такий, що реально відбувається, історичний процес зближення капіталістичної та соціалістичної світових систем, котрий здійснюється в результаті зустрічних плюралістичних змін в економічній, політичній, соціальній та ідеологічній сферах».

Ідеї про зближення і взаємоплив держав, що мають різноманітні соціальні системи, є раціональними і потребують вирішення важливого питання про співвідношення внутрішньодержавного і міжнародного права.

В сучасних умовах, коли змінюється соціально-правова характеристика буржуазних держав, коли колишні «соціалістичні» держави, у тому числі Україна, стали на шлях формування громадянського суспільства і побудови правової держави, виникла концепція майбутніх буржуазних і соціалістичних держав — держави соціальної демократії^[8], соціальної правової держави (див. главу «Соціальна правова держава»).

[1] Див.: Чиркин В.Е. Основы сравнительного государствоведения. — М., 1997. — С. 77.

[2] Радянська доктрина в 30—50-х роках ХХ ст. спиралася на розуміння держави як апарату класового панування і гноблення. (Див.: Материалы Первого совещания научных работников права. — М., 1938; Вышинский А. Я. Вопросы теории государства и права. — М., 1949. — С. 83, 411, 417).

[3] Термін суверенітет (фр. — верховна влада) стосовно держави вперше вжитий Жаном Боденом (Франція, XVI ст.).

[4] Юрисдикція (лат *jurisdictio* — суд, судочинство) — обсяг правомочності відповідних

державних органів (суду, арбітражного суду, адміністративних органів та ін.) вирішувати спори про право і справи про правопорушення, зокрема оцінювати дії особи з погляду правомірності і застосовувати юридичні санкції до правопорушників.

[5] Нація (в юридичному відношенні) рівнозначна терміну «народ». У термін «нація» вкладається і значення громадянства. Нація — громадяни держави різних національностей, об'єднані схожістю у вирішенні істотних політичних і психологічних проблем. Ця схожість виникає внаслідок проживання на одній території і тривалого спілкування один з одним. Нація (в етнічному відношенні) — етносоціальна спільнота, в якої сформувалося самоусвідомлення своєї ідентичності (спільність історичної долі, психології і характеру, схильність до національних, матеріальних і духовних цінностей, тощо), а також територіально-мовна і господарсько-економічна єдність. Населення — сукупність фізичних осіб, незалежно від їх національності і громадянства, що законно проживають на території конкретної держави.

[6] Цивілізація (лат. *civilis* — цивільний, міський) — це соціокультурна система, що включає соціально-економічні умови життя суспільства, етнічні і релігійні основи, ступінь гармонії людини і природи, рівень свободи особи — економічної, політичний, соціальної і духовної.

[7] Правда, цивілізаційний підхід ближче до типології суспільства, ніж держави.

[8] Див.: Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Посібник. — 2-е вид. К., 1994.